

Олександр Котлінський
вчений секретар
Winogradsky Club,
канд. екон. наук, професор,
Інститут післядипломної освіти
Київського національного
університету ім. Т. Шевченка
м. Київ

Петро Кривий
Голова Winogradsky Club,
краєзнавець, філолог, педагог,
Городоцький краєзнавчий музей,
Хмельницька обл.

Василь Шендеровський
Почесний член
Winogradsky Club,
доктор фіз.-мат. наук,
професор.
Інститут фізики НАН України
м. Київ

МІКРОБІОЛОГ СЕРГІЙ ВІНОГРАДСЬКИЙ ТА ПРИНЦ ОЛЬДЕНБУРЗЬКИЙ: АНТАГОНІСТИ ЧИ СОРАТНИКИ?

У статті висвітлюються відносини третього директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі, геніального українського мікробіолога С.М. Виноградського і засновника й попечителя цього наукового закладу принца О.П. Ольденбургського та розкривається антагонізм світоглядів великого українця і сановного царедворця.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

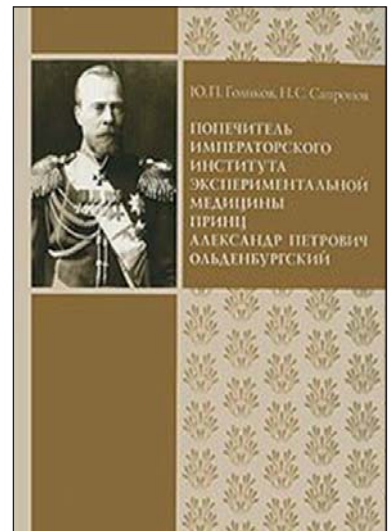
Сучасний профашистський путінський режим від самого початку заявив себе правонаступником, спадкоємцем Російської імперії. Після цього там, за порибриком, в небачених до цього масштабах розпочалася міфологізація та ідеалізація історичних осіб і подій часів імперії. Царям, членам їхніх родин, царським генералам, міністрам встановлювалися пам'ятники, їм присвячувалися наукові статті та монографії. У жовтні 2016 року в Орлі (обласний центр рф) [1] встановили монумент маніакальному вбивцеві **Івану Грозному**, котрого в Московії не наважувалися увічнити в камені навіть перший імператор **Петро I** та його наступники. Цьому ж нелюду у 2017 році рашисти встановили пам'ятник у Москві [2]. А останнього російського імператора – **Миколу II** – прозваного в народі «Кривавим» [3], у серпні 2011 року зарахували до лику святих російської православної церкви.

В Україні за часів правління **Януковича** в селі Першотравневе Чугуївського району на Харківщині у жовтні 2013 року встановили пам'ятник царю **Олександр III** [4], який не приховував своєї ненависті до українців, був лютим антисемітом та великодержавним шовіністом. (У липні 2022 року цей пам'ятник демонтували українські патріоти [5]).

У контексті цієї ідеологічної кампанії в 2010 році в Санкт-Петербурзі у видавництві «Росток» вийшла книга «Попечитель Императорского Института экспериментальной медицины Принц Александр Петрович Ольденбургский».

Її автори – **Ю.П. Голіков** і **М.С. Сапронов** – присвятили книгу 120-й річниці з дня заснування Імператорського Інституту експериментальної медицини (ІЕМ). В анотації зазначається, що «книга складається з окремих нарисів, написаних на основі архівних і літературних джерел. Містить відомості про історію життя і діяльності Принца О.П. Ольденбургського та історію закладу, котрий він створив та ним опікувався». На сторінках цієї книги Принц постає як благородна людина, блискучий організатор, меценат, котрий фінансував не тільки соціальні й медичні заклади, а й наукові дослідження (наприклад, в ІЕМ).

У переліку нарисів, поміщених у книзі, читаємо: «Принц і перший директор ІЕМ **Е.-Л Шперк**», «Принц і другий директор ІЕМ **С.М. Лук'янов**», «**О.П. Ольденбургський** і Нобелівський лауреат **І.П. Павлов**», «Принц...» і так далі.

Титульна обкладинка книги Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова «Опікун імператорського інституту експериментальної медицини принц Олександр Петрович Ольденбургський»

Академік С.М. Виноградський (1856–1953)
мікробіолог, еколог та ґрунтознавець,
1902–1905 – директор Інституту експериментальної
медицини в Петербурзі

Та чомусь серед цих нарисів не знайшлося місця для окремої розповіді про відносини між Принцом і третім директором ІЕМ. А ним був українець, подолянин **Сергій Миколайович Виноградський**. І це дуже дивно. Адже на той час С.М. Виноградський був всесвітньо відомим ученим-мікробіологом, котрий відкрив світу *явище хемосинтезу* – «нового способу життя, нового *modus vivendi*», як писалося про це в тодішніх наукових виданнях про це відкриття.

Принц Ольденбургський запрошував Сергія Миколайовича через його університетського наукового керівника **О.С. Фамінцина** повернутися до Петербурга, намагався за всяку ціну переманити українського генія мікробіології до тільки що заснованого ним ІЕМ. Нагадаємо читачам, що тоді (1890–1891 рр.) на С.М. Виноградського чекала цікава наукова робота в Інституті Пастера, куди його запрошував особисто сам **Луї Пастер**. І не лише патріотичні мотиви та необхідність владнати успадкування великого маєтку у Городку Подільському змусили С.М. Виноградського повернутися до Петербурга і прийняти пропозицію О.П. Ольденбургського очолити відділ загальної мікробіології цього наукового закладу. Суттєву роль тут зіграла обіцяна Принцом винагорода 5000 рублів, адже до цього часу С.М. Виноградський змушений був задовольнятися коштами, котрі виділяв йому старший брат Олександр із загальних родинних прибутків [6, с. 149]*. До речі, Сергій Миколайович пізніше дуже шкодував, що погодився на запрошення О.П. Ольденбургського.

Загалом, Сергій Миколайович віддав ІЕМ майже 14 років свого життя, спочатку як завідувач відділом, а потім як директор. За рахунок зарплати завідувача відділом та зарплати директора інституту, від якої він відмовився з 1901 року, в інституті була споруджена бібліотека, що була урочисто відкрита у 1913 році і яка до сьогодні носить ім'я Виноградського, українця за походженням).

Невже цього не знали автори книги? Щось не віриться. Адже **Ю.П. Голіков**, провідний науковий працівник, директор музею ІЕМ, є одним із упорядників книги «Рассказы

Принц О.П. Ольденбургський (1844–1932)
генерал від інфантерії, сенатор,
засновник Інституту експериментальної
медицини в Петербурзі

о великом бактеріологе С.Н. Виноградском», що була видана в Санкт-Петербурзі ще в 2002 році. І хто, як не він, знав про вагомий внесок С.М. Виноградського у розвиток ІЕМ. Більше того, Голіков Ю.П. та його колеги по інституту **Мазінга Ю.А.** і **Андрюшкевич Т.В.** у 2008 році городоцькі краєзнавці запросили до участі в науково-краєзнавчій конференції «Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина». У відповідь на це запрошення Юрій Павлович, Юрій Андрійович і Тетяна Володимирівна надіслали до конференції свої виступи про наукову діяльність С.М. Виноградського (Голіков Ю.П. – «*Сергій Миколайович Виноградський у Санкт-Петербурзі*»; Мазінга Ю.А. – «*Дві долі, два директори імператорського інституту експериментальної медицини*»). В останній статті розповідалося про третього директора С.М. Виноградського і його наступника **В.В. Підвисоцького**. Причому В.В. Підвисоцький – український ендокринолог, імунолог, мікробіолог, доктор медичних наук, професор університету Св. Володимира і декан медичного факультету Новоросійського університету (сьогодні – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова) – очолив ІЕМ за рекомендацією Сергія Миколайовича і пропрацював там до дня своєї смерті 22 січня 1913 року [7].

Але повернімся до нашого вченого Сергія Виноградського.

Бібліотека Імператорського Інституту експериментальної медицини ім. С.М. Виноградського. 1913 р.

* Цитати з книги «Виноградский С.М. Летопись нашей жизни [Архив РАН, Институт микробиологии им. С.М. Виноградского РАН. М.: МАКС Пресс. 2013. 808 с.] надаємо в перекладі українською мовою.

Володимир Валер'янович Підвисоцький

Чому ж С.М. Виноградський і В.В. Підвисоцький не удостоїлися честі окремого нарису в книзі «Попечитель Императорского Института экспериментальной медицины Принц Александр Петрович Ольденбургский»? Можливо тому, що вони народилися в Україні? Що вони були українцями?

Принагідно нагадаємо той образливий для нас факт, що в російській історіографії Сергій Миколайович Виноградський досі видається як «великий русский микробиолог» світового рівня. Це ще раз характеризує московію як злодійкувату грабіжницю. Для свого звеличення вона грабувала все – від чужоземних територій та їхніх назв і історій до видатних людей.

Це стосується не лише Сергія Виноградського. Злодійство притаманне всій російській культурі. Наприклад, видатні математики українського походження **Михайло Остроградський** та **Софія Ковалевська** (перша жінка-математик, член-кор. Петербурзької АН (1889)) в Росії також вважаються російськими вченими. Нагадаємо до речі цитату **Олександра Боргардта** з його книги «Дві культури» (К.: Вид. дім «Простір», 2016): «Хай тепер читач поміркує сам, а що залишиться від російської літератури, якщо вилучити з неї ... українців: **М. Гоголя, В. Короленка, А. Ахматову, Д. Мережковського та М. Бердяєва** або навіть українців – **В. Маяковського та В. Хлебнікова**».

Можна би назвати ще багато інших імен. У деяких країнах Європи нині почали діяти вимоги, сформульовані нашим Міністерством закордонних справ, про необхідність вказівки на українське походження авторів та артефактів.

Вважаємо, що нині назріла необхідність ліквідувати цю історичну несправедливість, хоча б відносно Сергія Миколайовича. У біографічній повісті «Летопись нашей жизни» він доволі детально описував свої стосунки з О.П. Ольденбургським. Тож хочемо запропонувати читачам фрагменти повісті з додаванням наших коментарів, в якій висвітлюються відносини цих історичних осіб. Сподіваємось, що такий підхід відтворить дійсний, а не відретушований російськими авторами образ О.П. Ольденбургського як саванного вельможі, засновника й попечителя наукового закладу і як людини. Отже, пропонуємо свою версію нарису.

ПРИНЦ О.П. ОЛЬДЕНБУРЗЬКИЙ І ТРЕТІЙ ДИРЕКТОР ПЕМ С.М. ВІНОГРАДСЬКИЙ

Як відомо, з листопада 1885 року Сергій Миколайович був на стажуванні у Страсбургському, а пізніше (1888–1891) – у Цюріхському технічному університеті. Його сім'я (дружина **Зінаїда Олександрівна** й дочки – **Зінаїда, Тетяна, Катерина** і наймолодша **Олена** – приїхали дещо пізніше й поселилися спочатку на віллі у швейцарському курортному місті Інтерлакен, потім якийсь час жили у німецькому місті Баден-Бадені. З жовтня 1888 року сім'я стала проживати в Хірсландені (район Цюріха, неподалік Женевського озера).

У відповідь на лист **О.С. Фамінцина** у березні 1891 року про запрошення Принца О.П. Ольденбургським до Імператорського Інституту експериментальної медицини С.М. Виноградський 12 травня 1891 року вперше відвідав та оглянув інститут. Від побаченого в нього склалося «*враження чогось нікчемного, безглузлого, абсурдного. Головне приміщення – колишня «дача Нессельрода»: двоповерхова дерев'яна споруда, підфарбована, але стара, що виходила на Малу Неву*» [6, с. 149–150].

Зустріч із директором **Шперком** (Шперк Едуард Леонард Фрідріх (1837–1894), дерматолог і сифілідолог) лише посилювала негативне сприйняття російської дійсності:

«*Старий вже чоловік, який дослужився до чинів, ніколи, ніякими експериментами не займався, із солодкуватими манерами й підслесливою відданістю Його Високості (але, здається, людина добра, яка щиро старалася бути корисною без всякої для цього підготовки) призначений окрилювати наукових співробітників і правити Інститутом! Здавалося, що з культурного Заходу, я наче попав в інший світ, яким відає людина, котра, якщо не зовсім збожеволіла, то дещо поїхала з розуму*» [6, с. 150].

Не кращі враження викликала й перша зустріч із О.П.Ольденбургським:

«*Бачився потім із Принцом: свого роду – подія для мене, оскільки я людина не революційна, з маси не здатний виділятися, а всі пам'ятають, яким престижем користувалися Високості в старій Росії. Посиділи; він якось кумедно посміхався і мовчав, наче не мав що сказати. Наслідком такої аудієнції стало назначення наступної, під час якої я заявлю про свої потреби*» [Там же].

На другій зустрічі С.М. Виноградський попросив для себе та свого асистента і під хімічну лабораторію 5 кімнат, що не викликало жодних заперечень у попечителя ПЕМ. Таким чином, вибір було зроблено на користь Санкт-Петербурга і з 8 серпня 1891 року С.М. Виноградський був призначений дійсним членом Імператорського Інституту експериментальної медицини [6, с. 256]. Сподівання С.М. Виноградського на те, що через декілька місяців йому і очолюваному ним відділу загальної мікробіології будуть створені якщо не належні, то задовільні умови для наукових досліджень, виявилися марними.

«*Наступного дня (кінець вересня 1891 р. – Авт.) поїхав до Інституту, де побачив, що абсолютно нічого не зроблено... Почалося вимушене байдкування, безрезультатні понукання, велика нудьга. Новиною були стосунки з Принцом Олександром Петровичем, Принцесою Євгенією Максиміліанівною, сином Петром Олександровичем і всім їхнім палацовим штатом. Декілька разів довелося наряд-*

жатися у віцмундир, фрак і їхати то на обід до палацу, то залишатися там на сніданок... Прийшлося також докласти зусиль для того, щоб пристосуватися до етикету, хоча незначних, оскільки було достатньо стояти й мовчати, відповідаючи коротко на короткі запитання або зауваження, котрі робив Принц, крокуючи назад і вперед, переходячи від одного до іншого» [6, с. 169].

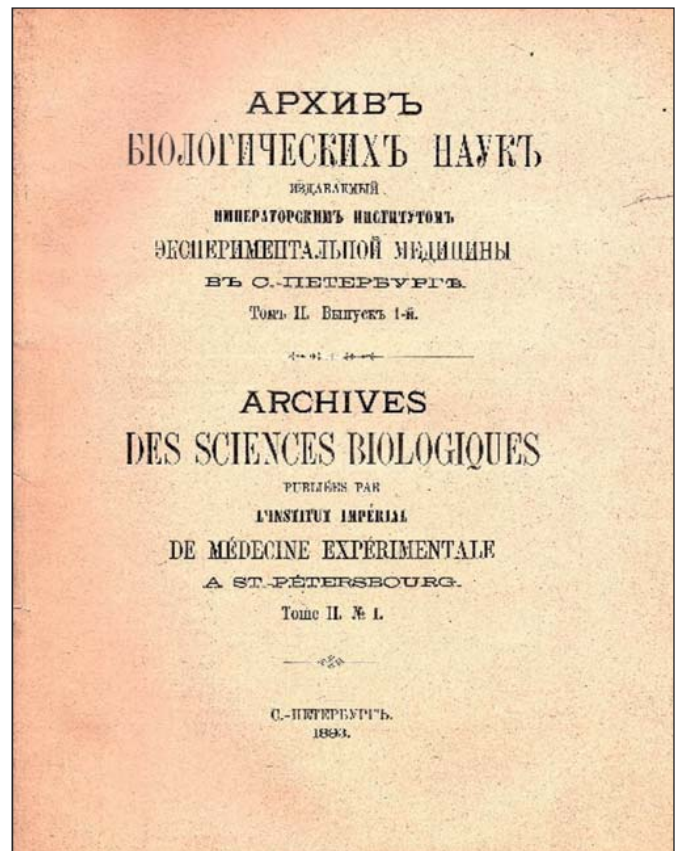
Довелося Сергію Миколайовичу засукати рукава та особисто зайнятися облаштуванням відділу:

«Належало, звичайно, перш за все придбати необхідний інвентар. І пішли замовлення, виписки, отримання приладів, контроль і наладка...» [6, с. 170].

Та цим не обмежилися обов'язки Сергія Миколайовича в початковий період в Інституті. Принц запропонував йому ще редагувати інститутський науковий журнал, причому в такій формі, що відмовитися від цього було неможливо.

«Інший handicap випав на мою долю у вигляді редакторства, запропонованого для видання «Архіву». Звичайно, роль редактора вважається почесною і додає науковому працівнику ваги. Але біда в тому, що журнал повинен був виходити у розмірі, котрий облюбував Принц, а саме: формат 40, два тексти – російський і його французький переклад, надрукованих причому en regard (паралельно)... один проти одного. Зрозуміло, що двох текстів нікому з читачів не потрібно, однак набір і друкування обійдуться вдвоє дорожче, отже наступне друкування en regard буде важким, тому що кількість букв російської й французької фрази не співпадатиме і, відповідно, в одному або іншому тексті доведеться залишити прогалини, й такі «заліси-ни» будуть шокувати; обов'язковий переклад всього тексту обійдеться дуже дорого й буде до краю недосконалим, а то й зовсім поганим; нарешті (і це може бути найбільш суттєвим), редагувати наукові статті можна лише по своїй спеціальності – в Інституті в цьому плані все дуже строкато і, відповідно, прийдеться редагувати праці, не знаючи ні техніки, ні термінології питання, тобто без належного розуміння тексту, обмежуючись лише виправленням грубих мовних помилок у французькому тексті...

Я намагався залучити до тієї роботи колег: запрошував Павлова, коли робота була по фізіології, Ускова – коли по патологічній анатомії, Ненцького – коли по хімії та інших. Але всі погано, а то й зовсім не знали французької мови; Павлов прийшов декілька разів, та йому це швидко

Титульна сторінка журналу «Архів біологічних наук», том II, 1892 р.

набридло, і він за звичкою махнувши рукою, сказав: «А ну його до біса» й більше не приходив» [6, с. 171].

За словами Сергія Миколайовича, журнал «народжувався в муках» [6, с. 172]. Спочатку необхідно було підібрати назву журналу. С.М. Виноградський запропонував «Архів біологічних наук». **І.П. Павлов** і **В.М. Ненцький**, намагаючись догодити Принцу, запропонували – «Ольденбурзькі Аннали». Сергій Миколайович намагався роз'яснити своїм опонентам, що в журналі будуть публікуватися наукові статті, а не новини родини Ольденбурзьких. До честі самого Принца, він від цієї назви «відмахнувся, навіть не поставив питання на обговорення. Пройшла назва «Архів біологічних наук» [6, с. 172].

Головне приміщення Імператорського Інституту експериментальної медицини, 1891 р.

Перший номер «Архіву» (29 квітня 1892 р.) для С.М. Виноградського був знаковим і особливо пам'ятним. У журналі були опубліковані результати його досліджень, виконаних у Цюріху, що стосувалися морфології нітрифікуючих бактерій з таблицями чудових бактеріальних фотограф. Таких ще до Виноградського в російських наукових журналах не бачили. З виходом журналу «наступив перелом в інститутських справах. Фізіономії змінилися, посипалися компліменти, став персоною в Інституті» [6, с. 174].

«ЧУМНИЙ» ПЕРІОД

Непомітно спливав час, сповнений клопотами по облаштуванню відділу та редагуванню журналу. Помітно активізувалася наукова діяльність С.М. Виноградського, особливо після того, як його асистентом став **Василь Леонідович Омелянський** (уродженець Полтави). «Після Нового року (1892) розпочав у Інституті експеримент досліджень – вперше. Тéma: *Recherches sur l'assimilation de l'azote atmosphérique par les microbes*» (Дослідження асиміляції (засвоєння) мікробами атмосферного азоту). До весни були вже отримані цікаві результати. Працював інтенсивно, як у Цюріху» [6, с. 178].

Пізніше, завдяки запровадженню в лабораторну практику методу селективних середовищ, Сергієм Миколайовичем була виділена чиста культура вільноживучої анаеробної азотфіксуючої бактерії, названої на честь Луї Пастера «*Clostridium Pasteurianum*», а також з приводу цього написана «велика праця «*Clostridium Pasteurianum etc.*», що була опублікована в «*Zentralblatt für Bakteriologie*». [6, с. 215].

Перші роки другого петербурзького етапу життя й наукової діяльності Сергія Миколайовича також запам'яталися для нього публічною промовою на З'їзді природодослідників і лікарів у Москві в січні 1894 року («Про асиміляцію азоту») на загальних зборах членів Імператорського Інституту експериментальної медицини в Петербурзі в грудні 1896 року («Про роль мікробів у загальному колообігу життя»), а ще «багатолюдною депутацією студентів Петербурзького університету (мундири заповнили мій кабінет) з проханням читати курс мікробіології. Курйозно, що сучасною мікробіологією зацікавилася студентська маса, професорська колегія і вухом не повела» [6, с. 182]. Варті спомину також звістки про його обрання Харківським університетом доктором ботаніки (без захисту дисертації) та членом-кореспондентом Російської і Французької академії наук.

У 1896–1899 роках Сергію Миколайовичу через особливі обставини і за наполяганням Принца довелося виконувати ще одні відповідальні доручення, «служба *grand style*» (великого масштабу) [6, с. 188], котрі не принесли йому справжнього задоволення. Ті доручення були пов'язані з пандемічною ситуацією в Азії: у деяких країнах (Індія, Гонконг) виникла епідемія чуми. На її ліквідацію були мобілізовані провідні мікробіологічні та епідеміологічні наукові центри Європи. Тоді ж виникла небезпека появи чуми й на теренах Російської імперії. В ті роки лідируючі позиції по боротьбі з цією небезпечною хворобою займав Інститут Пастера. Співробітник Інституту, швейцарський мікробіолог і епідеміолог **Єрсен** (Александр Еміль Жан Єрсен, 1863–1943) під час епідемії в Гонконзі відкрив збудника чуми – чумну паличку й розробив перші ефек-

тивні способи запобігання поширенню цієї хвороби. Враховуючи те, що С.М. Виноградський був «своєю людиною» в Інституті Пастера, особисто знав **Луї Пастера** та його заступника **Еміля Ру**, Принц відрядив його до Франції для придбання рятівних протичумних сироваток:

«Епідемія чуми людської в Індії стала тоді привертати увагу. Зрозуміло, Його Високість почав впадати в те особливе, властиве для нього, збудження, коли передбачається щось нове, сенсаційне, коли пахне новою авантюрою. Почалися часті наради, на котрих багато говорили про відкриття мікроба чуми *Jersee*'ом. Я встиг прочитати французькі повідомлення про нього, більше ніхто. Вийшло, що з членів Інституту я найбільш інформований з питання, до того ще й *persona grata* в *Institut Pasteur*, і таким чином, виявився найбільше покликаний для рекогносцирувальної поїздки до Парижа. Одного разу заявляється до мене в лабораторію (*labo*) Принц в стані особливого збудження: «Я повинен вам повідомити велику новину, котра поки що залишиться між нами». І далі – про утворення Чумної комісії й призначення мене її головою. «Ідьте негайно до Парижа від імені Інституту, але майте на увазі всю Росію». Обійми й поцілунки! Вручають мені квитки на *Nord-Expres*, і наступного дня виїжджаю «рятувати Росію»...

Поїздка вдалася на відмінно. Зібрав в *Institut Pasteur* всі відомості про ерсеновську епопею, про приготування *Serum antipesteux* (протичумна сироватка) для нашого Інституту. Нарешті відвідав *Proust*'а, відомого епідеміолога, члена Міжнародної комісії, який подарував мені свою книгу з питання «*La nouvelle orientation de la politique sanitaire*». Все це в самому піднесеному настрої з приводу «блискучого нового торжества науки». Коли повернувся, через дві години був у Його Високості. І з цього часу починається «чумний період», котрий тривав декілька неділь, забираючи весь мій час, викликаючи... часті зустрічі з Його Високістю, запрошення до палацу запросто (з сніданком і обідом), засідання в комісіях, полеміку й таке інше» [6, с. 189].

Як це часто траплялося в Російській імперії, під час виникнення якихось екстремальних ситуацій (для прикладу – пандемія) на їх ліквідацію виділялися значні державні кошти. У процесі їх використання виникали інтриги, чвари у владних ешелонах імперії. Вищі урядові чиновники (сенатор **В.І. Лихачов**, міністр фінансів С.Ю. Вітте) безпідставно підозрювали О.П. Ольденбургського в нецільовому використанні виділених державою грошей.

«У своїй *labo* в цьому проміжку маніпулював з чумними мікробами, привезеними з Парижа. Робив досліді стерилізації, треба сказати, в умовах, не зовсім підходящих для таких дослідів (як це показали пізніше випадки захворювання і смерті). Сюди ж приплуталося питання про придатність для дезінфекції так званої «камери-землянки», побудованої одним лікарем із *entourage'a* (оточення) Принца. Почалася ціла кампанія проти саморобної камери, що драгувала Принца, який доручив мені випробувати її на придатність... Впевнився, що дезінфекція дійсно відбувалася, внаслідок чого зробив висновок, що землянки придатні для дезінфекції в глушині в тому випадку, якщо не має справжньої дезінфікуючої камери.

Але кампанія з характером міжвідомчих чварів все розросталася з явною метою дошкулити Принцу. Дійшло до створення особливої комісії під головуванням сенатора Лихачова... Тоді Його Високість закликав до себе Лихачова й всіх нас – членів Інституту для дебатів... Коли черга

дійшла до мене, я сказав приблизно наступне: «Ви прийняли рішення, але на чому воно ґрунтується? Чи робили ви досліді? Ні. Тобто, ви спираєтеся лише на підручники. Але підручники підсумовують лише минулі дані. А наука розвивається тільки на підставі безпосередніх прямих дослідів по будь-якому питанню» і таке інше. Знаходив влучні вислови і говорив доволі різко. Ефект був несподіваний... Запанувала тиша, що тривала декілька хвилин. Лихачов просто не знайшов, що відповісти. Принц закрит засідання, і коли всі встали, підійшов до мене й з характерною гримасою сказав стиха: «Як ви його вз... (не літературний вислів).

Це був, здається, один із останніх епізодів, котрий приніс мені хоч якесь задоволення. Далі характер непорозуміння стає все очевиднішим. Принц впадає все більш у властиве йому самодурство: «Його Величність мені сказав, не пустити чуму в Росію». А тому – всі заходи годяться. Ніякого Медичного департаменту, Медичної ради – «доволі, пограли, поговорили, тепер...» Наказано Виноградському і Ненцькому підготувати дезінфекційну доповідь, котрій я старався надати значення тільки лабораторних дослідів, тому що для практики потрібно розробити особливу інструкцію. Так чи не будете ви такі добрі, Сергію Миколайовичу, її написати? Ні, Ваша Високість, це не моя справа... У результаті для мене одне розчарування у всій цій чумній історії» [6, с. 190].

І ще одна, красномовна характеристика О.П. Ольденбурзького, яка в котрій раз підкреслила непередбачуваність, авантюризм Принца в його державній діяльності. У цьому мав змогу пересвідчитися Сергій Миколайович, відвідавши Принца (на його запрошення) у Зимовому палаці в грудні 1898 року.

«Пам'ятаю один вечір у грудні... Був обід у палаці, після чого – демонстрація грамофону, котрий був найсвіжішою новиною. У цей вечір Принц щоразу підходив до мене з різними розмовами, а коли стали розходитися, затримав мене і, ходячи назад і вперед за своєю манерою, пустився в довгі монологи: про піклування, народну тверезість, оздоровлення Волги, всякого роду спогади, зізнання... «Бідний чоловік! – думав я, – який бедлам у нього в голові,... скільки поривань і... Здається, він сам усвідомлює свою непрацездатність». Багато про це говорив і постійно до цього повертався: який він лінивий, як він втомлюється, в яке впадає збудження. «Я не можу, не можу інакше!»... Нарешті, з міцними рукостисканнями й вибаченнями відпустив мене» [6, с. 193].

БОРОТЬБА З С.Ю. ВІТТЕ

На початку січня 1897 року для боротьби із чумою спеціальним імператорським указом на базі Інституту експериментальної медицини була створена так звана «Особлива комісія для попередження занесення чумної зарази й боротьби з нею у випадку її занесення до Росії», скорочено – Комочум. Очолив Комісією Принц Ольденбурзький. Його заступником з фінансових питань призначили тодішнього міністра фінансів **Сергія Юлійовича Вітте**. Саме між Принцом і Міністром виникли з самого початку підозри, що перейшли у відкрите протистояння. Каменем спотикання були, звичайно, гроші, що виділялися на ліквідацію епідемії. Вітте вважав, що в Росії не епідемія чуми, а лише щось схоже на цю хворобу. Відповідно: немає чого розбазарювати державні кошти. О.П. Ольден-

бурзький до цієї міжособиці залучив С.М. Виноградського, призначивши його головою комісії по перевірці фактів захворювання. І відразу ж зник, як це траплялося з ним і раніше.

Міністр фінансів царського уряду 1890-х років
С.Ю. Вітте

«Крім наукової роботи була ще служба, від якої було мало задоволення, навпаки – багато тяготи, причому не обдуманій. Весь штат Інституту, як я вже сказав, був під опікою, простіше кажучи, під командою Його Високості й зобов'язаний по службі слідувати за ним у всіх його починаннях, а також і його сутичках. Іноді вдавалося не допустити його до цих небажаних зіткнень, але тільки в справах, котрі його не дуже цікавили, в інших випадках він закушував вудила й залишалося лише йти за ним. Зіткнення у нього були з вищою адміністрацією, котра косо дивилася на те, що Принц вмішується у їхні відомчі справи. У таких випадках він відкритої ролі уникав і ніби ховався за Інститут, із членів якого призначав комісію по спеціальному завданню. Головою призначав особу, якій абсолютно довіряв, не даючи при цьому жодних інструкцій. Значило: зрозумій сам у чому справа і тримайся відповідно, я ж людина «неупереджена». І він дійсно далі питанням якби не цікавився, не показувався, не вимагав доповідних, а то від'їжджав, може, навмисно за кордон.

Найвизначнішим із таких епізодів була боротьба з графом Вітте, всесильним тоді міністром, котра хвилювала в жовтні–листопаді 1899 р. весь медичний світ. У ній я вимушений був взяти безпосередню участь, тому що Принц призначив мене головою комісії, завданням якої було встановити, чи дійсно бубонна чума проникла в Росію.

У вищій мірі курйозно й характерно для людини, що Вітте вибрав цей випадок, щоб підкласти свиню Його Високості, з яким у нього були непорозуміння, швидше всього через затверджену Його Високістю Чумну Комісію. Чуму начебто знайшли на російській території і вогнище ліквідували? А якщо це була зовсім не чума?! Тоді Його Високість зі своїм Інститутом пошився б у дурні. І весь шум, і всі вжиті заходи, і сама Чумна Комісія, і виділені екстрені асигнування на боротьбу виявилися б порожнім bluff'ом, фантазіями Його Високості!

... Він (Вітте) відразу пускає в хід інтригу, розраховану на підтримку старих медичних генералів, і таким чином провокує антагонізм між ними й молодим Інститутом. У їхній покірності йому – одному з найвпливовіших міністрів – вочевидь він не сумнівався. Керівну роль він доручив начальнику Військово-Медичної Академії Пашутіну (Пашутін Віктор Васильович, 1845–1901), відомому, здається, тільки своєю вимогливістю щодо носіння мундира й взагалі військової дисципліни. Зрозуміло, що антагонізм цей він розпочав організовувати відразу ж а priori навіть без побіжного знайомства з матеріалами. А якщо так, – реагує Його Високість, – то необхідно сформувати змішану комісію під головуванням Виноградського, в яку призначити представників із Військово-Медичної Академії. Пашутінін був призначений професор патологічної анатомії **Виноградов** (Виноградов Костянтин Миколайович, 1847–1906) і, здається бактеріолог **Рапчевський** (Рапчевський Іван Пилипович, 1855–1939).

Я зібрав всіх у себе в *labo*, й там прийняли рішення спільно здійснювати всі контрольні досліді, а оскільки їх можна проводити лише в «Чумному форті», то збиратися там у визначені дні стільки разів, скільки потрібно для вирішення питання.

«Чумний форт» – це скасований форт «Олександр І», наданий Принцу Військовим відомством. Стирчить його гранітна маса з кронштадтських вод на деякій відстані від міста, піднімаючи свої стіни прямо з води. Невелика дамба дозволяє до нього причалювати й проникати в тісний, стиснутий гранітними масивами двір. У двір виходять приміщення для тварин і ніч для спалювання трупів. Усередині приміщення дуже впорядковані, облаштовані всім необхідним квартири для персоналу, для прислуги – всього людей 20–25, електрика, власний пароплавчик типу фінських невських, без чого зв'язок з Кронштадтом і, взагалі, життя в цій тюрмі було би неможливе. Таке враження тюрми нав'язувалося особливо в приміщеннях, в котрих вікнами слугували амбразури глибиною аршинів три, якщо не більше. Загалом, в повному розумінні слів *imposit* для всі часів і народів. І раптом – витвір неприборканої фантазії Його Високості, не в міру жадібною на сенсаційні рішення. Чумна зараза під столицю! – Так як ж її посаджу за гранітні мури, оточені широкою водною поверхнею, щоби ніхто не зміг сказати, що зараза загрожує Петербургу!

Туди то ми й почали їздити в листопаді 1899 року. Вранці брали кронштадтський пароплав на набережній Неви до Кронштадта, переходили на власний пароплавчик, причалювали й там за дослідями проводили час... Досліді проводилися успішно: тварини гинули у визначені терміни, при розтині пахові бубони виявлялися величиною з квасолину (тоді як у нормальній залозі зовсім маленькі) і наповнені чумними мікробами... В останній раз зібрав всю компанію в себе в Інституті, запропонував текст висновку. Розбіжностей не було, всі підписали.

Яке ж було моє здивування, коли незабаром отримав запрошення прибути до Міністерства фінансів на засідання, скликане Вітте під його головуванням, з метою визначити характер епідемічного вогнища в Астраханській губернії, зокрема, чи була це дійсно бубонна чума, чи ні?» [6, с. 205–206].

На засіданні в Мінфіні через якусь там обставину (як завжди) Принца не було. Довелося Сергію Миколайовичу самому відбиватися від нападок міністра та його чинов-

ників. І це йому вдалося в великим успіхом. «В результаті, не будучи ні чиновником, ні досвідченим службистом, я виграв кампанію, не відступаючи ні на крок від суто наукової позиції. Як тільки вернувся Принц, він негайно явився дякувати...» [6, с. 209].

ТРЕТІЙ ДИРЕКТОР ІМПЕРАТОРСЬКОГО ІНСТИТУТУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ МЕДИЦИНИ І ЙОГО НАМАГАННЯ РЕФОРМУВАТИ НАУКОВИЙ ЗАКЛАД

У квітні 1902 р. Сергій Миколайович через сімейні обставини був змушений взяти на місяць–другий відпустку. Річ у тому, що на сімейній раді Виноградські вирішили відправити наймолодшу дочку Олену, котрій виповнилося тоді 12 років, на навчання до Великобританії у приватну школу Bedales (графство Хемпшир, неподалік м. Петерсфілд). Цей шкільний заклад був знаменитий тим, що її засновник – британський педагог і письменник **Бедлі Джон Хейден** (1865–1967) – запровадив сміливий на той час експеримент, в результаті якого в школі навчальний процес відбувався одночасно спільно для хлопчиків і дівчаток, причому в справжніх спартанських умовах. Після того як Виноградські привезли Олену до Петерсфілда й влаштували в школі, вони повернулися до Городка, а вже на початку травня були в Петербурзі.

В Інституті на Сергія Миколайовича чекав сюрприз. «Раптом виявилось, що обов'язки мої службові розширилися, набули нового характеру: із завідувача відділом мікробіології я став директором Інституту» [6, с. 218].

На початку 1902 року тодішній директор ПЕМ **Лук'янов С.М.** подав у відставку. По Інституту пішла поголоска, що скоро на цю посаду призначать С.М. Виноградського. Про те, що його сватають на директора, Сергію Миколайовичу було відомо, але цієї чутки він не сприймав всерйоз. Він ніколи не мав схильності до адміністративної діяльності, тим паче не раз відчував гострі спалахи бажання «звільнитися» й покинути Петербург. «Легко зрозуміти, – згадував у «Літописі» Виноградський, – «я й пальцем не рухнув у цій справі й ні з ким на цю тему не говорив. Та вийшло так, що я виявився *l'homme de la situation* (людина, яка підходить для ситуації)».

«Запрошення до палацу на обід, «вельмишановні» наполягання зі сторони Принцеси Євгенії Максиміліанівної (виконуючої обов'язки попечителя в разі відсутності Принца) прийняти цей «пост», після обіду знову маленьке *a parte*, подяка, поцілунок в ручку, нарешті, телеграма Принца з Відня – «*heureux de vous savoir a la tete ... persuade etc.*» – «Щасливий дізнатися, що Ви на чолі... впевнений, і т.д.») – все припечатала. Всі епізоди *врейті-рейт* виявилися приємними. Що ж! Спробуємо себе в ролі керівника й натхненника великого закладу. Прийшли ідеї...» [6, с.218].

Додамо, або ж уточнимо: спочатку на Виноградського наказом виконуючої обов'язки попечителя ПЕМ №33 від 20 травня 1902 року було тимчасово покладені обов'язки директора. Директором ПЕМ він був призначений «Іменним Указом Його Високості, наданому Урядовому Сенату в 10 день серпня 1902». [6, с. 281].

Першою й реалізованою ідеєю Сергія Миколайовича на посаді директора ПЕМ було створення в Інституті Мікробіологічного товариства. Він же був і його першим головою. Другий проект, за який взявся новоспечений ди-

ректор, виявився набагато складнішим, адже на кону була докорінна реорганізація Інституту, причому, як зазначав новий керівник, «на розумній основі» [6, с.219]. Для його реалізації Виноградський покладався на підтримку, організаторський талант, безкорисливість, благодійність і патріотизм О.П. Ольденбургського. Та надії не виправдали сподівань.

Чому так сталося, необхідно знати думки С.М. Виноградського про Принца. А вони були не зовсім приємними для попечителя й діаметрально протилежними тому образу благодійника й патріота, котрий створили автори вищенаведеної книги. У своєму «Літописі» про це Виноградський писав так.

«Щоб зрозуміти, яка тут постала задача, необхідно знати, як народився заклад і як розвивався. Ні відомство освіти, ні санітарні органи МВС (Медичний департамент) тут ні при чому, ні Академія наук, ні Медична академія, ні університети не виявили тут хоч якоїсь ініціативи. Не було жодного сліду й громадського почину. Ініціатива повністю належала Принцу Ольденбургському. Народилася вона у нього, варто думати, під впливом відносин з Institut Pasteur'a ще при житті Пастера. Але в її основі не було хоч якогось розумного плану, ні наукового підходу. Не було й коштів для створення чогось подібного до Паризького інституту. Кошти може б і знайшлися, але у власній кишені. Та всім нам, інститутським, було відомо, що він на благодійні цілі звітти не брав – цього принципу він тримався твердо! А плани свої здійснював на кошти меценатів, іноді й на казенні асигнування, котрих він домагався, користуючись зв'язками у вищих сферах...» [6, с.219–220].

Думка Сергія Миколайовича про Принца збігалася із характеристикою міністра С.Ю. Вітте, котру він дав попечителю у своїх спогадах: «Принц Олександр Петрович Ольденбургський являє собою незвичайний тип. З його іменем пов'язано заснування в Петербурзі Інституту експериментальної медицини, що було зроблено ще при імператорі Олександрові III. Таким чином, Принц Олександр Петрович Ольденбургський пов'язав своє ім'я з дуже корисними й благодійними закладами, ним самим створеними, або ним отриманими по спадщині від свого батька».

«Більшість обивателів Російської імперії думають, що все це створено завдяки незвичайній щедрості Його Високості, але це зовсім не так. Все це створено Принцом О.П. Ольденбургським, але на казенні гроші: можна навіть з впевненістю сказати, що те саме було би створено зі значно меншими затратами і, ймовірно, більш розумно, звичайними смертними, якби ті гроші, котрі потратив на цю справу з казенної скрині Принц О.П. Ольденбургський, були би дані звичайним російським обивателям. По суті кажучи, він непогана, хороша людина, але саме внаслідок своєї, м'яко кажучи, «незвичайності» характеру й темпераменту він може здійснювати неймовірні вчинки, котрі йому сходять з рук тільки тому, що він – Його Високість Принц Ольденбургський [6, с. 282].

Продовжимо далі з «Літопису»:

«Жертводавців він знайшов і в цьому випадку. Сума в двісті тисяч, або біля цього, йому була піднесена багатями-євреями, як тоді говорили, з метою знайти в ньому прихильника розширення єврейських прав. Про це говорили в Інституті відкрито й без осуду, як приклад спритності, пронозливості Принца при пошуку коштів... на загальнокорисні заходи [6, с. 220].

До речі, в тій «благодійній акції» Принца також прослідковується «український слід»: Київський цукровий магнат і благодійник **Лазар Бродський** пожертвував на відкриття ПЕМ ледь не половину всієї зібраної суми – 75 тисяч рублів, за що удостоївся у 1891 році подяки Його Високості [8, с. 217–218].

«На ті кошти була придбана дача Нессельроде на Аптекарському острові а також побудовані декілька одноповерхових дерев'яних будинків у великому парку й «машинне приміщення». Саме цей доволі жалюгідний ембріон Інституту, котрий я побачив, приїхавши вперше за запрошенням в Петербург. Цей ембріон не забарився удостоїтися – стараннями Принца! – візиту Його Величності, причому він удостоївся титулу «Імператорського». Залишилося зачислити його до Міністерства внутрішніх справ в якості санітарного закладу в pendant (на пару) до Медичного департаменту, але без будь-якої від нього залежності (взагалі, без будь-якої чиновницької залежності як окремих заклад під покровительством Його Високості). Але від цього моменту заклад отримав казенний бюджет, а його персонал – службові права, отже його подальше існування стало забезпеченим. Початок було покладено, але початок убогий, мало доцільний, як вихідний пункт майбутньої організаційної роботи» [6, с. 220].

«КЛІМАТИЧНА СТАНЦІЯ» В ГАГРІ

Наприкінці літа 1903 року Принц запросив Сергія Миколайовича як директора ПЕМ відвідати Гагру, де під його керівництвом завершувалося будівництво курорту для імператорської родини та вищих урядових чиновників – щось подібне до «російської Ніцци». Імператор виділив Принцу на спорудження «Кліматичної станції» (так офіційно називався курорт) 3 млн. рублів і 14,5 тис. десятин землі. Щоправда, крім курорту Принц ще звів для себе палац. Сергій Миколайович погодився на запрошення.

«Для відвідання курорту були ще підстави санітарні: як директору медичного закладу мені ще надавалася нагода пересвідчитися в перевагах кавказького курорту, всупереч малярії, якою «славиться» Кавказьке узбережжя; Гагра начебто була від неї вільна» [6, с. 236-237].

Гагра. Палац принца Ольденбургського.
«Кліматична станція»

Олександр Петрович на правах господаря запрошував С.М. Виноградського

«то на сніданок або на обід, то для оглядин виставки або на будівництво незавершених приміщень, або ж на кінну екскурсію до свого маєтку в горах, де він спорудив для себе щось подібне до маленької фортеці. Але про малярійне питання він мовчав (ні звуку!), – що мене дивувало. Як з цим були справи, дізнався без нього. Невелика лікарня виявилася заповненою хворими на малярію. Провів там півдня з колегами, вправними в переливанні крові, й переконався, що всі види малярії є в наявності: tertiana, quartana і tropika. Мене шокувало водоймище, влаштоване в парку, розміщеному між готелем і морем – річ цілком недопустима в малярійній місцевості. Хоч мені й говорили, що цей пункт ніякій критиці не підлягає, я висловив їй прямо, без натяків, коли прийшов до Принца перед своїм від'їздом. Реакцію викликав дуже характерну, й попросилися ми дуже сухо» [6, с. 238].

Та повернімося до Інституту. Виноградський вважав, що ПЕМ з самого початку свого заснування нічого спільного не мав з

«так званою «пастерівською наукою» (Science Pastorienne), якій Інститут покликаний був служити». Його перший директор, «спеціаліст-сифілідолог Шперк, старий практикуючий лікар, директор Калінкінської лікарні для повій, цілком незнайомий з методами патогенічних досліджень, опинився в Інституті випадково, без будь-якого відношення по своїй спеціальності» [6, с. 220–221].

З певною мірою скепсису та іронії Сергій Миколайович зазначав у своєму «Літописі»:

«Між іншим, крім мікробіолога «загального» – в моїй особі – в ньому (Інституті) випадково не виявилось жодного мікробіолога «медичного». Так і склалося, що в Інституті ніяких досліджень з етіології заразних хвороб не велося. А тому в частині засобів боротьби з інфекційними захворюваннями Інститут нічого нового не дав. Обмежилися запровадженням і використанням «сироваток», виготовлених в Німеччині й Франції. Приготування їх поспішно заводили й у нас, доручаючи цю нову справу то одному, то другому (часто новачку), поміщаючи коней та все інше обладнання то там, то сям, де знаходилося вільне місце» [6, с. 221].

Коли ж почалася боротьба з епідемією чуми, то в Інституті була створена «Особлива лабораторія по виготовленню протичумних препаратів», котру розмістили в форті «Імператор Олександр І» («Чумний форт» неподалік Кронштадта. Цей форт належав воєнному міністерству. Його керівництво постійно вимагало від Принца звільнити форт. Таке протистояння між ПЕМ і воєнним відомством тягнулося роками. Сергій Миколайович вважав недоречним розміщення лабораторії в такому далекому й незручному місці. Більше того, лабораторія щорічно «з'їдала» майже половину інститутського бюджету (60 тис. р. при загальному – 131660 р.) [9, с. 171]. Тому С.М. Виноградський наполягав перед Принцом Ольденбургським перевести Особливу лабораторію в інше місце, поблизу Інституту. Більше того, він на початку 1905 року, як пишуть у своїй книзі Ю.А. Голіков і М.С. Сапронов, запропонував Принцу й Раді Інституту «реорганізувати лабораторію в науково-практичний інститут, котрий разом з виробництвом різноманітних лікувальних і діагностич-

них препаратів вів би й дослідницьку роботу по особливо небезпечних інфекціях». Та цей проект реформування, за словами Виноградського, «нашого хаотичного закладу» не знайшов відгуку як у Ольденбургського, так і в Раді Інституту. Все залишилося по-старому. [9, с. 172–173]. «З цього часу прагнення ліквідувати петербурзьку осілість – продати дім, залишити Інститут і Петербург – набули визначеного характеру». [6, с. 247].

У травні 1905 року намір С.М. Виноградського на завжди покинути столицю імперії набув реальних обрисів. Напередодні 10 травня «надіслав Принцу листа з проханням про звільнення від директорства. Багато було з цього приводу з ним розмов на дачі в Петергофі – переконували залишитися, пропозиції викласти свої умови й таке інше. Я відповідав, посилаючись на необхідність покинути Петербург через незадовільне здоров'я. На своє місце я рекомендував професора загальної патології Київського університету Підвисоцького, популярного серед медиків. Він і був запрошений» [6, с. 252].

Так і розійшлися життєві й службові шляхи-дороги третього директора ПЕМ, дійсного статського радника Сергія Миколайовича Виноградського і Його Високості Принца Олександра Петровича Ольденбургського. Але в своєму указі від 10 липня 1905 року про звільнення С.М. Виноградського Принц ще надіявся на повернення Сергія Миколайовича до Петербурга, залишаючи його «дійсним членом Інституту». Цього не сталося. Остаточ-но Сергій Миколайович звільнився від діяльності в ПЕМ 1 січня 1912 року [6, с. 291].

САМОДУР, КОТРИЙ НЕ ТЕРПІТЬ ЗАПЕРЕЧЕНЬ

Завдяки старанням Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова Принц О.П. Ольденбургський постає на сторінках їхньої книги ідеальною особистістю – видатним державним діячем, меценатом, філантропом, патріотом, благородною людиною. Зовсім іншим ми бачимо Принца з характеристик С.М. Виноградського, а також міністра фінансів, пізніше голови ради міністрів царського уряду С.Ю. Вітте та завідувача відділом патологічної анатомії державного інституту експериментальної медицини (від 1920 року) **М.М. Анічкова**. Їхня характеристика Принца зводилася до декількох, але влучних слів: «самодур, котрий не терпить заперечень» [9, с. 202]. Ці слова, адресовані Його Високості, надають російські автори наведеної нами книги з приводу діяльності Принца під час Першої світової війни, в якій він був «тим самим командиром гвардійського корпусу, котрий викликав у всіх страх» [9, с. 201].

Та для нас така характеристика О.П. Ольденбургського є не надто важливою. Нас цікавить інше. Зі свідчень Ю.П. Голікова та М.С. Сапронова, саме завдячуючи О.П. Ольденбургському в Російській імперії були засновані наукові заклади типу інституту експериментальної медицини. У статті «До читача» вони пишуть: «Принц неодноразово зізнався, що вважає ПЕМ головною справою свого життя». Це про той інститут, який С.М. Виноградський називав «хаотичним, жалюгідним ембріоном». Чому так відзивався про цей заклад геніальний мікробіолог, ми вже знаємо. Та нас цікавить дещо інше. Як можна оцінити діяльність Принца по відношенню до тодішніх регіонів, віддалених від російської метрополії, адже саме на

окраїнах імперії частіше всього виникали епідемії небезпечних інфекційних захворювань. Візьмемо для прикладу Україну, зокрема її столицю Київ, в якому наприкінці XIX сторіччя було відкрито Бактеріологічний інститут. І яка в цьому роль О.П. Ольденбурзького? Тут нам допоможе книга відомого українського краєзнавця, історика **В.В. Ковалинського** «Меценати Києва».

БАКТЕРІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ

Та спочатку повернімося до «Літопису нашого життя» С.М. Виноградського. У першій главі своїх спогадів «Дитинство. Отроцтво» він так описував Київ другої половини XIX сторіччя:

«Міського управління тоді не було, як і водопостачання. Забезпечувалися річковою водою первісними засобами. Про якусь каналізацію, зрозуміло, мови не було. Влітку місто заповнювали десятки тисяч богомольців, які тулилися біля церков, відправляючи свої потреби, де попало... Бруківкою мостилися лише середні полоси широких вулиць. Решта вуличної поверхні покривалася товстим шаром пилу або болота. Не дивно, що холера поверталася кожного року, лише з різницею у кількості жертв» [6, с.42-43].

Щоб якось протидіяти епідеміям холери, пізніше дифтерії, в 1886 році в Києві по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці за ініціативи учня Роберта Коха і Луї Пастера, доктора медичних наук **О.Д. Павловського** заснували першу в Російській імперії Пастерівську лабораторію, а в 1895 – Товариство по боротьбі із заразними хворобами. Першим головою Товариства став один із його засновників, київський багатій, цукрозаводчик і благодійник **Лазар Ізраїльович Бродський**. Товариство відрядило професора О.Д. Павловського за кордон (Франція, Німеччина) для вивчення технологій по виготовленню рятівних сироваток, щоб потім у лабораторії налагодити їх випуск. Та першим кроком у Києві не обмежилися. У планах Товариства було створення та обладнання за останніми досягненнями медичної науки Бактеріологічного інституту. Лазар Бродський пообіцяв виділити кошти на його спорудження.

Київський цукрозаводчик і меценат **Л. І. Бродський**

У Товаристві для будівництва інституту створили будівельну комісію, яка направила до Парижа, Берліна й Санкт-Петербурга архітектора **К.Г. Іванова** з метою ознайомлення й вивчення досвіду в спорудженні подібних об'єктів. Членам комісії вдалося уникнути безглузких рі-

Київський цукрозаводчик і меценат **О.М. Терещенко**

шень, допущених Принцом Ольденбурзьким при заснуванні ПЕМ у Петербурзі. Для того щоб дізнатися, коли, де, яким чином та на чії кошти здійснювалося будівництво Бактеріологічного інституту в Києві, скористаємося згаданою вище книгою В.В. Ковалинського «Меценати Києва». Наведемо повністю уривок з книги, що відноситься до цієї події.

«В березні 1896 року підрядна контора Л.Б. Гінзбурга розгорнула будівельні роботи на Байковій горі в урочищі Протасів Яр, а вже 21 жовтня відбулося відкриття Бактеріологічного інституту в присутності Його Високості Принца О.П. Ольденбурзького, генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва та інших високопоставлених осіб. За короткий термін були зведені триповерховий, в стилі ренесансу, головний корпус довжиною 50 метрів, господарські будівлі, конюшня на 35 коней, приміщення для піддослідних кроликів, морських свинок та собак. Все це обійшлося Лазарю Бродському в 132 тис. рублів. А в наступному році О.М. Терещенко побудував за свій кошт корпус на 30 ліжок для іногородніх пацієнтів. Бактеріологічний інститут успішно розгорнув лікувальну й наукову діяльність» [8, с. 218].

З вищевикладеного ми бачимо, що діяльність Принца у Києві під час будівництва й відкриття Інституту звелася до ролі «весільного генерала», що так подобалося йому впродовж усього життя.

Дозволимо собі коротко зупинитися на подальшій історії Бактеріологічного інституту. Першим директором Інституту став вищезгадуваний професор Київського університету Святого Володимира відомий мікробіолог і хірург О.Д. Павловський. Серед працівників інституту були видатні вчені, знані в усьому світі: академіки та професори **В.К. Високович, В.В. Підвисоцький, В.П. Образцов, Ф.О. Леш, В.К. Ліндеман, О.А. Кронтовський, М.П. Нецадименко, В.Г. Дроботько, Б.І. Клейн, М.К. Яцемірська-Кронтовська** та інші. Завдяки творчій науковій діяльності вчених уже в 1920–30-х роках в Інституті було налагоджено випуск більше 15-ти профілактичних та діагностичних препаратів. Наукові та практичні здобутки Інституту сприяли активній боротьбі з численними епідеміями, актуальними на той час. У 1950–70 роки Інститут став великим науковим центром з розвинутою виробничою базою; його імунобіологічними препаратами забезпечувалися не тільки заклади охорони здоров'я нашої країни, але й був налагоджений експорт за кордон – у країни Європи, Близького Сходу та Індію.

На сьогодні Бактеріологічний інститут, заснований 127 років тому київськими благодійниками Л.І. Бродським та О.М. Терещенком, успішно функціонує і розвивається як державна установа «Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В. Громашевського НАМН України» з кваліфікованими науковими кадрами та клінічною базою і є головним науково-дослідним закладом з проблем епідеміології, мікробіології, інфекційної патології. Інститут координує наукову діяльність профільних інститутів та інфекційної служби України, визначає науково-обґрунтовану політику в галузі забезпечення епідемічного благополуччя країни, стратегію й тактику боротьби з інфекційними хворобами.

Дітище Л.І. Бродського й О.М. Терещенка дало путівку в життя ще одному підприємству, пов'язаному з медичною галуззю. Це фармацевтична компанія «Біофарма» – сучасний технологічний завод, котрий є найбільшим виробником препаратів з плазми у Східній Європі, переробляє 1 млн. літрів плазми на рік, що забезпечує потребу препаратів не тільки України, а й десятки інших країн.

«РОСІЙСЬКІ ОЛЬДЕНБУРЗЬЦІ» ОЧИМА І.О. БУНІНА

Не можемо оминати ще одну, доволі делікатну тему. Ю.П. Голіков і Н.С. Сапронов при створенні міфу про О.П. Ольденбургського як ідеального державного діяча й мецената намагалися підкріпити свої силогізми посиланнями на лауреата Нобелівської премії в галузі літератури **І.О. Буніна**. Російські автори на сторінках своєї книги пишуть: «З іменами *«російських Ольденбургів»*, як охрестив їх письменник Іван Бунін...», посилаючись на біографічний нарис письменника *«Його високість»* [10, с. 17].

При ознайомленні з оповіданням Івана Буніна виявилось, що він нікого не *«хрестив»*, тим паче Ольденбургів. У нарисі Нобелівський лауреат розповів про своє знайомство й дружбу в роки еміграції з Петром Олександровичем Ольденбургським, сином Олександра Петровича. *«Він був із роду, що вважався одним із найдревніших в Європі – останній із російської гілки Принців Ольденбургів...»* [10]. Як бачимо, письменник не використовував у своєму творі словосполучення *«російські Ольденбурги»*. Довільне, на свій розсуд і в своїх цілях, цитування класика літератури ще нікому й ніколи честі не приносило.

Ю.П. Голіков і Н.С. Сапронов досить докладно описують історію роду Ольденбургських. Приведемо короткий фрагмент з книги: *«Герцоги Голштинські та Ольденбургські належали до одних із найдревніших владних домів Європи – Ольденбургському, а точніше, до його молодшої Голштейн-Готторпської гілки. Їх представники з кінця XIV і до середини XX сторіч були королями Норвегії, Швеції й Данії. Вони мали тісні родинні зв'язки з російською імператорською сім'єю, котрі виникли в 1725 році в зв'язку зі шлюбом старшої доньки Петра I Анни й Голштейнського герцога Карла Фрідріха. Їхній син **Карл Петро Ульріх** став у 1761 році російським імператором **Петром III**...»* [9, с.17]. Далі автори розписують державницьку діяльність, благородство та благодійність цього роду.

Дещо іншу інтерпретацію роду Ольденбургських знаходимо у Буніна. Великий письменник намагається об'єктивно відобразити історію цієї династії. У біографічному нарисі *«Його високість»* він не приховує своїх монархічних симпатій, для чого наводить слова іншого письмен-

ника-емігранта **М.О. Алданова**: *«Петро Ольденбургський був людиною абсолютно дивовижної доброти й душевного благородства»*. Та водночас Бунін пише. *«Середньовічні хроніки з жахом говорять про криваві діяння роду Ольденбургів... Один із Ольденбургів – Егільмар – був особливо знаменитий своєю лютістю»* [10]. Чи не такі злодіяння предків наклали прокляття на своїх нащадків? У їхній сімейній усипальні в Свято-Троїцькій Сергієвій приморській чоловічій пустині поховані члени їхніх сімей, які прожили не більше 20–30 років: *«1. Принцеса Марія Петрівна (1842–1843), 2. Принцеса Катерина Петрівна (1846–1866), 3. Принц Георгій Петрович (1848–1871)...»* [9, с. 68].

Письменник І.О. Бунін

Ознаки виродження роду побачив Бунін і в самому Петрові Олександровичу: *«Мене здивував його ріст, його худорба – якась особлива, древня, лицарська, в котрій було щось наче музейне, – його череп, маленький, породистий до явних ознак виродження»* [10]. Життя П.О. Ольденбургського обірвалося від туберкульозу в 1924-му, на 56-му році. З його смертю обламалася російська гілка роду Ольденбургів.

С.М. ВІНОГРАДСЬКИЙ І І.П. ПАВЛОВ

Дійсними членами Імператорського інституту експериментальної медицини в Петербурзі Сергій Миколайович і Іван Петрович стали в 1891 році, з невеликою різницею у місяцях: Виноградський – у серпні, а Павлов – у червні. Між ними була й відносно невелика вікова різниця – Павлов за свого візаві був старший на якихось 7 років. Та чомусь з самого початку їхні відносини не склалися. Постійно між цими видатними вченими виникали непорозуміння, якщо не більше. Почалося все з назви інститутського журналу та наукових статей на російській і французькій мовах для їх публікації в *«Архіві біологічних наук»* Про це ми писали вище. Холод у їхніх стосунках відчувається на кожній сторінці *«Літопису»*, на котрій згадується Іван Павлов. Зокрема, характеризуючи недоліки наукової діяльності ШЕМ, Виноградський пише:

«Щоправда, в Інститут попав випадково й такий учений, як Іван Петрович Павлов, але ж він то й не мав нічого спільного з так званою Пастерівською наукою (Science Pastoriennne), котрій Інститут покликаний був служити» [6, с.221].

У 1914 році С.М. Виноградський, на той час уже поміщик з Городка Подільського, приїхав до Петербурга й надався до Інституту.

«На місці були Павлов та Омелянський. Відвідав того й другого. З Павловим і раніше мало спілкувався – не було чого й говорити й взаємної симпатії; побачення було коротке й мало значуще» [6, с. 357].

Розгадка цієї неприязні, на наш погляд, криється у фінансовій сфері. Голіков і Сапронов пишуть: *«Павлов був зарахований дійсним членом інституту 13 червня 1891 року з утриманням 4000 р. на рік»* [9, с. 144]. Майже одночасно С.М. Виноградському було призначено Принцом винагороду в сумі 5000 р. [6, с. 149]. Непевне, така несправедливість в оплаті праці зачепила *«за живе»* Івана Петровича, і він надалі не зміг побороти неприязні до молодшого, але успішнішого колеги. Та ця неприязнь стала ще гострішою, коли Павлов дізнався, що з особистого фонду Його Високість щорічно доплачує Виноградському 1000 рублів. Про це ми дізналися з листа І.П. Павлова до Принца від 30 грудня 1902 року. В цьому листі він писав:

«Ваша Високосте!

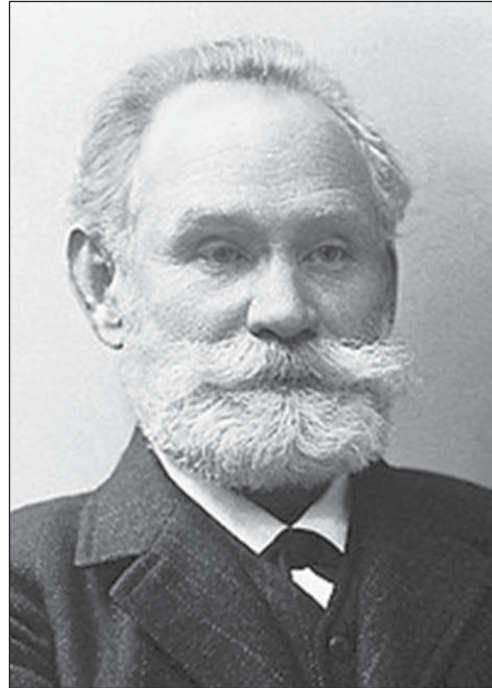
До сих пір весь свій час виключно віддавав науковим заняттям. У даний час внаслідок збільшення потреб моєї сім'ї (освіта підрослих дітей) я змушений звернутися до побічних заробітків. Це мимовільне відволікання від наукової справи дуже недоречно... Чи не знайдете, Ваша Високосте, справедливим по відношенню до мене децю покращити моє утримання в Інституті, щоб я звільнився від ненаукових занять. Дозволю собі звернутися до Вашої Високості з цим проханням тільки тому, що по штату Інституту належить особлива сума в 4000 р. спеціально для покращення утримання дійсних членів Інституту на розгляд Вашої Високості. З цієї суми 1000 р. іде С.М. Виноградському. Я був би дуже задоволений такою прибавкою, яку має С.М. Виноградський як завідувач науковим відділом...» [9, с. 145].

На час написання Павловим цього листа Сергій Виноградський вже майже півроку очолював Інститут, а два роки тому свою заробітну плату перераховував на майбутнє будівництво нового приміщення інститутської бібліотеки та на здійснення наукових дослідів по туберкульозу. Та цього не знав як Павлов, так і всі працівники ПЕМ, крім Принца. Тож ця наведена історія лише підкреслює різницю відмінності між українським мікробіологом та російським фізіологом, причому не на користь останнього.

Заради справедливості необхідно відзначити, що І.П. Павлов все-таки зумів побороти в собі антипатію до Сергія Миколайовича. Щоправда, це сталося значно пізніше, у 1923 році, коли Виноградського в Інституті вже не було, а в Російській академії наук розглядалася підготовлена В.Л. Омелянським *«Записка про вчені праці С.М. Виноградського»* у зв'язку з присвоєнням йому звання почесного академіка Російської академії наук. В числі академіків, котрі поставили свої підписи під *«Запискою»* було й прізвище Івана Петровича Павлова.

НА ЗАВЕРШЕННЯ

Після жовтневого перевороту Принц Олександр Петрович Ольденбургський разом із родиною емігрував до Франції, де й помер у 1932 році. Голіков Ю.П. і Сапронов

Фізіолог І.П. Павлов

М.С. у книзі з приводу життя Принца в еміграції висловили таке припущення, цитуємо дослівно: *«У авторів є підстави припускати, що Принц і Виноградський, знаходячись в еміграції, зустрічалися у Франції»* [9, с. 83–84].

На наш погляд, таке припущення є безпідставним. У автобіографічній повісті *«Літопис нашого життя»* Сергій Миколайович в описі свого життя у Франції відвів окрему, останню главу, назвавши її *«Bri-Comte-Robert»* (назва околиці Парижа, в якій він від 1922 до 1953 року жив, працював, очолюючи відділ сільськогосподарської мікробіології). Це містечко в ті роки стало центром притягання для мікробіологів світу. Тут бували нобелівський лауреат **З.А. Ваксман**, академіки **Д.К. Заболотний**, **В.Л. Омелянський**, **Б.Л. Ісаченко**.

Георгій Надсон

Стажувалися в лабораторії у Брі європейські світила мікробіології: полька **Я. Земецька**, швед **Л. Роммель**. Часто відвідували Виноградського директор Інституту Пастера **Еміль Ру**, його заступник **О.М. Безредка** (уродженець Одеси).

У Парижі Виноградський зустрівся з академіком, колегую по науковій діяльності в інституті експериментальної медицини **Г.А. Надсоном**. Перелік видатних особистостей можна продовжити. Та в цьому списку ми не знайдемо прізвищ Ольденбурзького О.П. або ж Павлова І.П. Хоча перший емігрував до Франції, другий постійно був у закордонних відрядженнях, в тому числі й до Франції у 20-х і першій половині 30-х років минулого сторіччя.

У чому ж полягала головна відмінність між геніальним ученим Виноградським та сановним царедворцем Ольденбурзьким? На наш погляд, ця різниця полягає в тому, що Сергій Миколайович Виноградський та його батько, **Микола Костянтинович Виноградський**, досягли неабияких статків, соціального становища завдяки своїм талантам, енергійності, працездатності а також властивих для них людським рисам, таким, як глибока порядність, чесність, скромність, щирість, несприйняття лицемірства, лукавства тощо. Геніальний учений-експериментатор, С.М. Виноградський не переносив фальші, парадності, кар'єризму, користолюбства, що були властиві для Принца Ольденбурзького..

Олександр Петрович Ольденбурзький своєму високому становищу завдячував лише одній єдиній обставині: народження в імператорській родині. Це йому принесло казкові статки. Так, під час одруження Принц і Принцеса отримали від своїх батьків ренту по 40 000 рублів сріблом; від дядька-царя нареченій надійшло в якості посагу 100 тис. рублів сріблом. Сама Принцеса принесла чоловіку більше 700 000 рублів сріблом, не рахуючи палаців, будинків, маєтків та іншої нерухомості, а також беззастережного доступу до імператорської казни, використання звідти коштів на власний розсуд, про що так нарікав царський міністр фінансів С.Ю. Вітте у своїх спогадах [9, с. 33].

Волею долі «найбільшому знавцю мікробів у світі» С.М. Виноградському довелося довгий час співпрацювати з Принцом О.П. Ольденбурзьким в Інституті експериментальної медицини. У таких випадках людей називають *колегами*, або ж, у кращому варіанті, соратниками. Однак Сергій Миколайович та Олександр Петрович були, швидше, опонентами, антагоністами під час їхньої служби в цьому науковому закладі. ■

Будівля G-MUSEUM та воскова фігура мікробіолога Сергія Виноградського

Література

1. Перший у Росії пам'ятник Івану Грозному відкрили в Орлі. Доступно: https://lb.ua/world/2016/10/14/347930_perviy_rossii_pamyatnik_ivanu.html.
2. У центрі Москви встановили пам'ятник Івану Грозному. Доступно: https://lb.ua/world/2017/07/27/372484_tsentre_moskvi_ustanovili_pamyatnik.html.
3. Список імператорів Росії, Вікіпедія. Доступно: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_імператорів_Росії.
4. Чистилін Володимир. Кому Путін під Харковом пам'ятник поставив. Доступно: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2013/10/30/138674>.
5. Магуряк Іван. На Харківщині знесли пам'ятник російському царю олександрі III. Доступно: https://24tv.ua/harkivshhini-znesli-pamyatnik-rosiyskomu-tsaryu-oleksandru-iii_n2098982.
6. Виноградський С.М. Літопис нашого життя. Архів РАН, Інститут мікробіології ім. С.М. Виноградського РАН, Москва, МАКС Пресс, 2013, 808 с.
7. Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції «Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє», Городок, «Бедрихів край», 2008, 266 с.
8. Ковалінський В.В., Меценати Києва, Київ, Видавництво «Кий», 1998, 522 с.
9. Голиков Ю.П., Сапронов М.С., Попечитель Імператорського Інституту експериментальної медицини Принц Олександр Петрович Ольденбурзький, СПб., «Видавництво «Росток», 2010, 239 с.
10. Бунін І.О., Його високість. Спогади, Париж, «Відродження», 1950, 272 с.